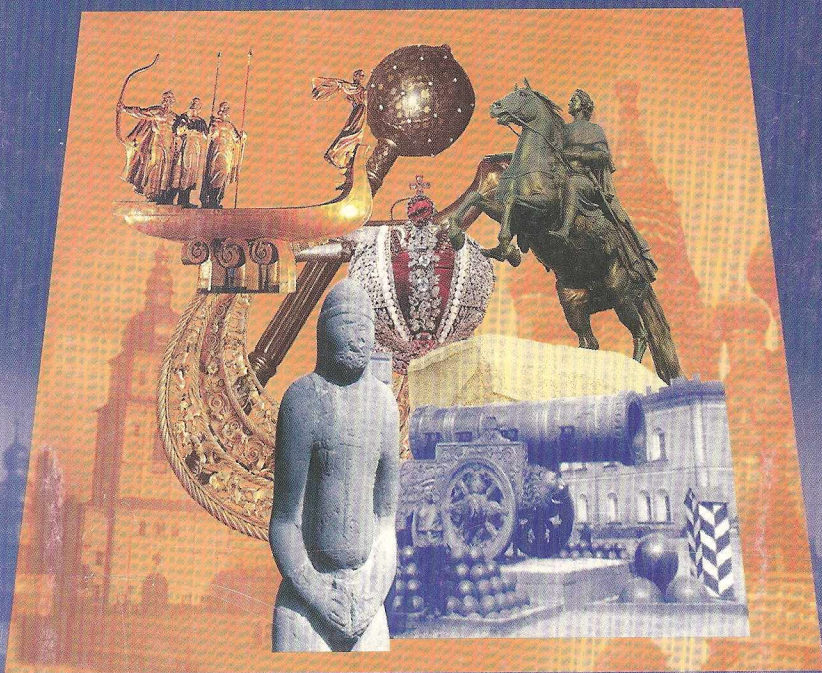

94(477+470)
У45

УКРАЇНА І РОСІЯ:

ДОСВІД ІСТОРИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ СПІВРОБІТНИЦТВА

Загалом, приклад із запровадженням інституту земських дільничних начальників наочно свідчить про дві чіткі тенденції у законотворчому процесі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. З одного боку, уряд прагнув до подальшої централізації та уніфікації державно-правового механізму, у першу чергу через структурну та змістовну реорганізацію місцевих органів адміністрації та суду, а з іншого – мав рахуватися із соціокультурними, економічними та юридично-правовими особливостями розвитку окремих регіонів імперії.

Література

1. Положение о земских участковых начальниках // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – 1889 г. – Т. IX. – Спб., 1891. – № 6196.
2. Об учреждении новых должностей земских начальников // Російський державний історичний (далі – РДІА). – Ф. 1149 – Оп. 12 – Спр. 34. – 71 Арк.
3. О введении в Юго-Западном крае института земских начальников // РДІА. – Ф. 1282. – Оп. 2. – Спр. 111. – 3 Арк.
4. Дело по предмету введения Положения о земских участковых начальниках в губерниях Северо- и Юго-Западного края // РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 54. – Спр. 3. – 498 Арк.
5. Положение об установлениях, заведующих крестьянскими делами // Суд законов Российской империи. – Прод. 1912 г. – Т. IX. – Ос. прил. – Кн. III.
6. Закон о введении в действие Закона 15 июня 1912 г. о преобразовании местного суда. – Киев: Польза, 1913. – 216 с.
7. О результатах ревизии крестьянских учреждений Черниговской губернии // РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 31. – Спр. 99. – 216 Арк.
8. Дело Земского отдела со сведениями о числе и роде судебных дел в рассмотрении каждого земского начальника Черниговской губернии // РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 28. – Спр. 44. – 310 Арк.
9. С ведомостями о движении и в крестьянских учреждениях Полтавской губернии за 1908 г. // РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 31. – Спр. 240. – 311 Арк.
10. О результатах ревизии крестьянских учреждений Полтавской губернии // РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 31. – Спр. 750. – 318 Арк.

В. О. Яшин (м. Кривий Піз)

ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕР СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В СЕРЕДОВИЩІ РОСІЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА ПОРЕФОРМНОЇ ДОБИ.

В цій статті робиться спроба охарактеризувати суспільні процеси в середовищі російського єврейства в хронологічних межах 1860-1890 рр. з точки зору загального визначення їхньої спрямованості, змісту та ролі в подальшій єврейській історії.

В спільній російсько-українській історії половини ХІХ століття серед інших питань, «окремо вирізняється одне питання, до якого... зверталися всі, хто мислив про загальну ситуацію в країні і яке

стало... показником суспільних настроїв – це єврейське питання» [10, 10]. Єврейське питання фактично стало основним питанням, свого роду, «...стрижнем російського життя. Від городского до міністра, від поліцейської дільниці до Сенату і Державної Ради всі і все поглинене єврейським питанням» [6, 4].

З другої половини XIX століття, після вступу на престол Олександра II, поступова зміна урядової політики і економічної ситуації дозволила євреям значно розширити свою присутність в загальноросійських суспільних процесах в широкому їх розумінні, що згодом швидко призвело до посилення кризи старої єврейської громади, та розвитку різноспрямованих суспільних течій в єврейському середовищі, а саме емансипаційної у вигляді просвітництва та асиміляції, і, дещо пізніше, сіоністської, при збереженні великого прошарку традиціоналістського суспільства. Такий поділ, в основному, приймається сучасною історіографією, в т.ч. ізраїльською. Так, І.Плем (Гель-Авівський університет) вказує: «Серед єврейства виділяються два елементи... один елемент – старе релігійне єврейство, інший – емансиповане єврейська громада» [5, 23]. В сучасній, в т.ч. ізраїльській, і в старій, в т.ч. російській історіографії терміни «асиміляція» та «емансипація» нерідко застосовуються як рівнозначні; в той час як, на наш погляд, було б доцільно застосовувати ці терміни, відповідно до їхньої дефініції, до, хоча і споріднених, але різних явищ. Емансипація являла собою певну мету, в той час як асиміляція і просвітництво – засоби на шляху її досягнення.

Емансипаційні процеси в єврейському середовищі йшли у декількох напрямках:

а) в напрямку просвітництва.

Період другої половини 50-х початку 60-х років XIX століття характеризувався активним пробудженням єврейського суспільства. Гасло емансипації було активно підтримане єврейськими і російськими ліберальними колами, в першу чергу, єврейською молоддю, що готувалася стати рабинами. «Нові віяння проникли в єшиви і здійснили переворот серед єврейської молоді» [15, 505], відмічав Сергій Сватіков. Певне «фітосемітського благовоління» з боку урядових кіл та ліберальної російської інтелігенції, породило на початку «Великих реформ» в єврейському середовищі ідеалістичні сподівання. В цей час виникають єврейські і русько-єврейські періодичні видання, такі, як «Рассвет»(1860), «Сіон»(1861), «Га-Мелиц»(1860), «Га-Кармель»(1860), «Коль-Мевассер», що стали рупором цих надій і сподівань. Їхні публікації відрізняються духом загального оптимізму, глибокою вірою в силу розуму, інтелекту, у «всемогутність "духу часу"» [15, 506] Засобом вирішення всіх проблем стала вважатися світська освіта. Пересічний

еврей мало розумів в перипетіях урядової політики, тому він вірив у щирість уподоби «начальства», що допомагало йому в найважливішій для єврея справі – справі освіти. Більша частина єврейської інтелігенції сприймала просвітництво як самодостатнє завдання, емансипація мислилася як завдання «взагалі». Справа просвітництва стояла в порядку денному «як центральна ідея і основна програма діяльності єврейської інтелігенції», [15, 512], а повна емансипація, на її думку, повинна була сприяти перемозі просвітництва, скасуванню антиєврейського обмежувального законодавства. Просвітництво розглядалося як засіб зближення з російською нацією, але в мареві ідеалістичних сподівань єврейство мало звертало увагу на те, що «життя давало вкрай замало фактів такого зближення» [15, 521].

Засобом, що поєднував би єврейство з руським народом, вважалася русифікація. Процес обрусіння значно посилюється після польського повстання 1863 р. [10, 543] «Русифікація,- писав Песак Марек,- стосовно євреїв стала лише подальшим природним кроком в еволюції ідей і принципів, що однаково розділялися як передовою єврейською інтелігенцією так і правлячими сферами» [9, 106]. Він же додавав: «ідейне прагнення до російської мови стало гаслом єврейської інтелігенції» [9, 106].

Розраховуючи вирішити власні соціальні і національні питання, на шляху активної русифікації, єврейство, не бажаючи того, протиставляло себе іншим поневоленим народам Росії, для яких русифікація носила характер «утихомирення і розшати» [10, 543]. Єврейство ставало на бік великодержавності, поволі або мимоволі стаючи її провідником, перш за все, на Україні, де воно традиційно складало один з найвагоміших національних елементів. Цей факт констатував М.Френкін: «...як в середовищі російської меншини на Україні, так і серед євреїв панувала прищеплене десятиліттями ідеологія централізму і русифікації... євреї ставали патріотами пануючої нації. Українське і російське єврейство грало роль провідника обрусительного централізму і ставало об'єктом незадоволення українського та інших народів» [17, 154]. Це поглиблювало українсько-єврейські протиріччя, особливо з огляду на розвиток українського національного руху, діяльність якого була спрямована, перш за все, проти русифікації. Досягненню національної згоди між українством і єврейством заважало в значній мірі і те, що більшістю українського селянства єврейство, внаслідок роду його занять, розглядалося виключно як клас експлуататорів, а міським ремісництвом і купецтвом як сильний економічний конкурент [9, 12]. Втім, О.Козирев в своїй статті «“Стара громада” и еврейская интеллигенция 80-х годов XIX века» [8, 61-77] наводить приклад співробітництва між представниками українофільського

руху і єврейства в рамках «Зарі», але ж, знову таки, це були поодинокі представники єврейського просвітництва, такі як М.І.Кулішер та Л.А. Купернік (відомий адвокат, що захищав народників) та й в цьому випадку характерним є вислів О.Ф. Кістяковського: «Малороси зійшлися з євреями. Нічого не поробиш! «Заря» видається на єврейські гроші» [8, 65].

Головною метою просвітництва, на думку русько-єврейської ліберальної інтелігенції, було приєднання єврейства до сім'ї цивілізованих європейських народів через, як мінімум, прилучення його до загальноросійських, а через них, до загальноєвропейських соціально-культурних процесів. Просвітницька парадигма не відмовлялася від єврейства як національної належності. Просвітництво можна розглядати як спробу культурної модернізації єврейської громади.

б) в напрямку асиміляції. Частина єврейства, яка не знайшла раніше, або більше не знаходила духовного ідеалу в традиційних єврейських цінностях і не знаходила можливостей самореалізації в рамках єврейської громади та небезпідставно вважала причиною свого пригнобленого становища належність до єврейської нації, поступово розчинялася в російському середовищі, швидко зрусифіковувалася та втрачала духовний зв'язок з громадою (в широкому розумінні – з єврейством), а з ним і ознаки національної належності. Відомий народник і представник цієї течії Аарон Зунделевич писав: «Для нас усіх єврейство не являло собою національного організму, що заслуговував би підтримки» [18, 587]. Основною перепорою для вирішення єврейського питання, як його розуміли прихильники асиміляції, ставало безпосередньо саме єврейство, не тільки як національна належність, але, перш за все, як духовна сутність. В сучасній ізраїльській історіографії ця теза знаходить відображення: «Що це за стан, в якому перебуває єврейський народ? Чи зводиться він тільки до гноблення ззовні?...є ще пригноблення внутрішнє: єврейське неблагополуччя не в плані зіткнення з ворожим антисемітським світом, а в плані внутрішньому, в плані культурному. Убогість ... єврейської громади в гетто... що базується на релігійній основі, стриманої формами старої єврейської громади» [5, 20]. Частина російського суспільства і єврейської громади бачила вихід в повній асиміляції і процес такої емансипації вітався російською громадою настільки, наскільки вона сподівалася на остаточне розчинення євреїв в руському і російському соціумі, перетворення євреїв на руських в повному розумінні цього: перейняття ментальності, образу і способу життя.

Єврейська традиційна культура відкидалася асимілянтами як застаріла і реакційна. Найбільшу зневагу викликав юдаїзм. Ненависть

нігілістично налаштованої єврейської молоді була направлена не стільки проти юдаїзму, скільки проти релігії взагалі. Основним джерелом, що поповнювало асимілятивну течію, була єврейська молодь, що дивилася в майбутнє «крізь призму політичних надій», [9, 109] та вбачала в русифікації не тільки важливий аргумент на шляху до єднання з панівною нацією. У єврейської молоді склалося «палко вороже та презирливе ставлення до старого єврейства, як до якоїсь паразитичної аномалії» [18, 590]. В час пошуку свого життєвого ідеалу, у своєму максималістському прагненні кардинальних змін, коли набирали впливу ідеї соціального звільнення, єврейська юнь зверталася до революційної діяльності, як радикального способу вирішення всіх суспільних питань та як до засобу власної соціальної самореалізації. «Це,- писав Фрумкін,- значило для революціонера-єврея, передусім, відхід від єврейства і він, не замислюючись, отряхував зі своїх ніг прах єврейського гетто з його пришибленістю, горем, злиднями і невіглаством» [18, 590]. Єврейська молодь, знаходячи в старому єврейському світі тільки «окови, забобони, що повинні бути безжалісно зруйновані та осміяні» [18, 588], приєднувалась до загальноросійського руху, що отримав назву «визвольного», репрезентованого в 60-80-ті роки народниками, а пізніше - загальноросійськими партіями лівого напрямку. Відомий дослідник цього питання С.Г. Сватіков, оцінюючи роль євреїв в загальноросійському визвольному русі, писав: «...євреї-учасники [визвольного] руху - ідеалісти чистої води. Відірвані просвітницьким рухом від національного середовища, молоді представники нового єврейства всією душею приліплюються до російського народу, російської літератури і громадськості. Демократична єврейська молодь, вирвавшись духовно зі світу старого гетто, розчиняється потім у середовищі демократії і переживає з нею всі перипетії її історії. Спочатку доля євреїв-учасників руху цілком дорівнює долі інших учасників. Але потім увага реакції все більше і більше зупиняється на єврейській участі в русі, [оскільки це-В.Я.] здається крайньою зухвалістю /.../ духовний зв'язок між демократичною частиною єврейства і російською демократією... дуже міцний» [14, 140-141]

Головною метою асиміляційної течії була відмова від власної національності як від ганебного тавра, а засобами - активна боротьба проти єврейства, як реакційного стану, повне розчинення єврейства в середовищі панівної нації, активна інтеграція в усі процеси, що відбувалися в російському суспільстві. Парадигма асиміляції повністю виключала поняття національної належності. Середовище асимілянтів породжувало космополітів, позбавлених власного коріння та культури і тим більше небезпечних для суспільства, в якому вони знаходились.

Саме цей прошарок єврейства, який фактично вже не був єврейством ні в якому розумінні, окрім біологічного, зайняв визначне становище в лівих і ліво-радикальних партіях («Бунд», як окреме питання, в рамках цієї статті не розглядається). Саме їх діяльність дала привід для тверджень про, начебто, «єврейський характер» російської революції та подальших, аж до сьогоднішнього, інсинуацій з цього приводу.

Цікаву спробу аналізу характеру єврейської емансипації дав Хаїм Вербов [2, 241-243] у статті «По поводу юбилея: из жизни Екатеринославских евреев», надрукованої у 1887 році в «Екатеринославском юбилейном листке». Він звертає увагу на високий рівень освіченості єврейської громади в усі часи її існування: «було б дарма... допускатись до такого первісного періоду в житті єврейського суспільства, коли в ньому повинний був панувати морок: завдяки суворій обов'язковості для єврея вивчення Святого Письма, духовна сторона життя могла страждати лише одностороннім чином в освіті... І культурні люди, хоча б у вузьконаціональному розумінні, не переставали існувати в єврейському середовищі...» [2, 241]. Ця думка не нова: за два роки до Х.Вербова «Недельная хроника Восхода» писала: «В єврейському середовищі довготривала розумова стагнація не мислима, навіть вивчення однієї тільки талмудичної літератури дає... збудження єврейському розуму і живлення для подальшого розвитку» [6, 15]. Основною умовою та засобом емансипації Вербов вбачав освіту. Але характер та рівень традиційної єврейської освіти, що характеризувалася «пануванням хедера, біблійно-талмудичної схоластики та виключністю талмудичного принципу» [2, 241] на середину XIX сторіччя вже не відповідав умовам часу. «Єврейська молодь вчилася як доведеться, без визначеної програми і не заради... утилітарної мети» [2, 242].

Стара єврейська громада ілюстрована ним як «з одного боку – стан ортодоксальний, традиційно-освічений, з іншого – більш-менш цивілізований стан питейно-акцизних діячів і між ними, як сполучна ланка – молодь, вихована... на засадах освіти національно-єврейської...» [2, 242]. Далі Вербов робить реверанс урядовій політиці: «ортодоксальний стан... благотворно-виховуючим... чином впливав на душу єврейської юні. ...питейно-акцизний стан страждав недостатністю систематичної освіти... був стан розвинутий... той, що завжди нагадував єврейському товариству про необхідність руської освіти» [2, 242].

Вербов звертає увагу, що з середини 60-х, а особливо з початком 70-х років XIX століття відбуваються зміни в соціальній стратифікації єврейської громади. Роль «питейно-акцизного» товариства поступово зменшується, проте зростає вплив «блискучої університетської інтелігенції» [2, 243], яка одразу витісняє ортодоксів з талмудичною вченістю, що швидко втрачають свій вплив на єврейську громаду і цей процес особливо яскраво характеризується в регіонах, що швидко

індустріалізувалися. Важливу роль в цьому відігравали доцентрові сили модернізації, що руйнують будь-яке цивільне співтовариство шляхом втрати його членами релігії, мови, культури і національної самобутності взагалі [4, 280]. Нова єврейська інтелігенція, емансипована асиміляцією і просвітництвом, зазвичай, дистанціювалася від єврейської громади. Вербов вважає, що «вона не знаходила точок дотику із суспільством» [2, 243]. Цей новий прошарок, новий стан єврейського суспільства, не бажав мати нічого спільного зі старою громадою, з її містечковим злидненням животінням, та постійним усвідомленням власної меншовартості. Вербов пише, що цей стан «стояв у бридливому віддаленні від загальної течії життя суспільства» [2, 243], маючи на увазі єврейську громаду. Рашель Хін розпачливо зазначала: «...здавалося б, євреї повинні живитись життєвими силами в самих себе. Звичайно, євреї складають начебто щось і справді схоже на громаду. Але ця громада, особливо, її привілейована частина настільки позбавлена будь-якої фізіономії, до того пихата, дріб'язкова, що вона діє як угар на нову людину, що попадає в її середовище. Справжня убогість російського життя охопила нас своєю мутною хвилею» [20, 75].

Стаття Вербова писана, як вказано вище, у 1887 році, через 26 років після початку «Великих реформ». То що ж отримало російське єврейство тридцятьма роками асиміляції і просвітництва? «І як [в старі часи-В.Я.] ... кожен єврей мріяв бачити свого сина раввіном, так тепер кожен єврей присвячує свого сина в лікарі або юристи...» [2, 243]. Показовий вислів!

Небезпідставно стверджується, [12, 152] що чим більше єврейство інтегрувалося в загальноросійські суспільні процеси тим більше проявлялося активне неприйняття суспільством такого проникнення. Російське суспільство було майже збентежене зростанням ролі єврейства: раніше, до початку емансипаційних процесів, єврейство тримало в своїх руках роздрібну та дрібнооптову торгівлю на селі в рисі осілости, до 2/3 обсягів загальної торгівлі [9], пробавлялося шинкарством (офіційно до 15%. насправді ж до 9/10 всього обсягу, як мінімум по Катеринославській губернії [14, 22]), але духовний вплив його обмежувався єврейською громадою, то внаслідок емансипаційних процесів єврейство, в своєму прагненні звільнення і свободи, «посягнуло» на духовне життя російського суспільства, заповнивши газети, журнали, видавництва, адвокатські контори, включившись до політичної діяльності, як легальної, так і (що особливо викликало незадоволення) антиурядової, нелегальної. Пересічний росіянин на кожному кроці бачив єврея: він йшов до крамниці і бачив там єврея, йшов до банку і знову зустрічав єврея, йшов до лікаря – і там єврей,

йшов до суду – знову теж саме. Він бачив євреїв, яким потурав уряд і здивовано бачив євреїв, що боролися проти уряду. Андрій Білий стривожено викликував: « Ви подивіться на співробітників газет і журналів! Ви побачите майже суцільно імена євреїв!» Вас. Розанов додавав, що «росіяни звільнилися від татарського іґа, а тепер настане єврейське іґо» [12, 152]. У ксенофобському російському суспільстві таке становище не могло продовжуватись довго. Достатньо було іскри, щоб спричинився вибух.

Помилка асимільованих євреїв полягала, по-перше, в тому, що в російському суспільстві навіть максимальна ступінь асиміляції не дозволяла стати єврею руським повністю: російський соціум, в принципі, ксенофобський, допускав і, в певній мірі, вітав асиміляцію доти, доки зберігалось російське домінування, а єврей, як і будь-який «іноходець» при цьому завжди усвідомлював би своє підлегле становище відносно титульної нації та був би вдячний за її «благодіяння».

По-друге, відмова від власних коренів, відмова від національних ідеалів, позбавляли євреїв-асимілянтів, так би мовити, живлення національною енергією власного народу. Вони перестали бути євреями для євреїв і залишилися у всьому винними євреями для руських. Для російського і українського загалу єврейство, навіть із самими гарними намірами, залишалось стороннім, зайвим елементом.

Усвідомлення цього факту призвело Л. Пінскера до фундаментального загальноючого висновку в його «Автоемансипації»: «Євреї серед народів, з якими вони живуть, складають сторонній елемент, що не може асимілюватися з жодною нацією, внаслідок чого жодною нацією не може бути терпимий» [13, 107].

Погроми 80-х років XIX століття стали відповіддю суспільства просвіченого невігластва Народу Книги. В неєврейських колах, куди намагались увійти євреї, на них дивилися як на чужинців, навіть якщо надавали рівні права [5, 37]. В цей час далися взнаки наслідки, дозволимо собі термін, «деюдизації» асимільованого єврейства, коли представники загальноросійського соціалістичного руху відносилися до них як до загальної боротьби проти експлуататорів. Характерна переписка Аксельрод і Дейча. Л.Г. Дейч Л.Г. писав Пінхусу Аксельроду: «Єврейский вопрос теперь действительно, на практике, почти неразрешим для революционера. Заступаться за них это значит... «вызвать ненависть против революционеров, которые не только убили царя, но и жидов поддерживают». И приходится им быть между двумя противоречиями. Это просто безвыходное противоречие, как для евреев, так и для революционеров. ... среди народа вести примирительную агитацию очень, очень трудно теперь для партии. ... все же я остаюсь членом РУССКОЙ революционной партии и не

на один день не стану удаляться от неё» [3, 100] Аксельрод писав у відповідь: «Такой крупный факт, как антиеврейские беспорядки, мог бы, при некотором усилии организованных социалистических групп, сделаться началом социалистического классового движения во имя «земли и воли» и трудящихся масс. Нужно было только, например, направить толпу в кварталы капиталистов-евреев да на банки, где сосредоточены капиталы высших классов всех национальностей. ...Теперь же, к общему стыду нашему (социалистов), волнения против «жидов» так и застряли на ступени слепой вражды масс против целой нации, оставив по себе разоренными, главным образом, десятки тысяч пролетариев и мелких лавочников» [1, 98-99].

Єврейство, розчароване результатами просвітництва, відмовившись визнавати євреями асимілянтів, побачивши в погромах грізний знак, обернуло свою увагу до ідей сїонїзму. Це був справжній рух єврейського народу за національне відродження нового і новітнього часу [5, 19]. «Сїонїзм брав на себе сміливість запропонувати єврейству культурну і, навіть, секулярну основу, при цьому провідна роль відводилась національному моменту. /.../ Сїонїзм говорив: віднині віхи на єврейському шляху встановлюємо ми» [5, 25].

В сучасній ізраїльській історіографії висловлюється правомірна точка зору [5, 30], що просвітництво, емансипація та асиміляція загрожували єврейським масам, оскільки уводили їх від справжнього вирішення національного питання. Але справедливо й те, що просвітництво відіграло видатну роль в прилученні єврейства до європейської культури, каталізувавши секулярні процеси в єврейській громаді. Справедливо, що асиміляція своїми руйнівними наслідками змусила єврейство усвідомити самоцінність власної нації. Безперечно, що єврейство вчасно схаменулось, побачивши, що зневага до власного культурно-релігійного спадку трохи не знищила ідею «шиват-Цїон», повернення до Сїону, що протягом двох тисяч років зберігала єврейство в загальнонаціональній надії. Єдиним спасінням єврейства став сїонїзм.

Єврейство, яке зберегло відчуття своєї належності до власного народу, сїонїстською доктриною заявило світові: як ви хочете позбавитись від нас, так ми хочемо позбавитись від вас! Невблаганна логіка історії призвела єврейство до висновку, що вирішення національного питання лежало не в площині емансипації чи просвітництва. Єдиним рішенням могло бути тільки створення національної держави. Сїонїзм, біля витоків якого стояло російське єврейство, заклав основи побудови сучасної Держави Ізраїлю, Ерец-Ісроель, який в повній мірі забезпечив вирішення всіх національних питань єврейського народу.

Література

1. Аксельрод П. Все для народа и посредством народа // Быть евреем в России... Материалы по истории русского еврейства 1880-1890-е годы / Сост., заклоч. Статья и комментарии Н.Портновой. Иерусалим.- 1999.
2. Вербов Х. По поводу юбилея: Из жизни Екатеринославских евреев // Екатеринославский юбилейный листок... № 25. — С.241-243.
3. Дейч Л.Г. Письмо Аксельроду от 26 мая 1882 года // Быть евреем...
4. Екельчик С. Английские историки об антиеврейских погромах // Еврейское население Юга Украины. — Харьков-Запорожье, 1998.
5. Илем И. От мечты к быти. Центральные проблемы в истории сионизма. — Издательство Министерства обороны Израиля, 1991.
6. Замечания редакции «Недельной хроники Восхода» относительно мнения члена Паленской комиссии по еврейскому вопросу // Быть евреем в России...
7. Кельнер В. Русско-еврейская интеллигенция: генезис и проблемы национальной идентификации (2-я половина XIX-начало XX века) // Вестник еврейского университета в Москве, № 3(13).
8. Козырев О. «Старая громада» и еврейская интеллигенция 80-х годов XIX века // Еврейское население Юга Украины...
9. Круляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60 рр. 19 ст.-1914) // УДЖ. — 1994 №6.
10. Марек П. Борьба двух воспитаний: из истории просвещения евреев в России // Пережитое. — Т.1. — СПб., 1909.
11. Некрасова М. Дореволюционные российские либералы и антисемитизм // Корни. Вестник Народного Университета Еврейской Культуры в Центральной России и Поволжье, №3-4, Саратов-Нижний Новгород, 1995
12. Орлянский В. Еврейский вопрос в России на рубеже XX века // Еврейская мысль сквозь века: Сборник научных трудов по иудаике, еврейской истории и культуре. Выпуск 3. — Днепрпетровск-Киев. 1999.
13. Пинскер Л.С. Автоэмансипация // Быть евреем в России... С. 107-114.
14. Приложение ко всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1886 год. — Екатеринослав. — 1887
15. Сватиков С.Г. Евреи в русском освободительном движении // Евреи и русская революция. — Москва-Иерусалим, 1999.
16. Сосис И. Общественные настроения эпохи «Великих реформ» // Евреи в Российской империи XVIII-XIX веков. — Москва-Иерусалим, 1995/5755
17. Тарнополь И. Опыт современной и осмотрительной реформы в области юдаизма. — Одесса, 1868
18. Френкин М. Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии в подготовке и проведении Октябрьского мятежа. 1917-1918. — Иерусалим, 1982.
19. Фрумкин Б. Из истории революционного движения среди евреев в 1870-х годах // Евреи в Российской империи...
20. Хин Р.М. Письма из Москвы. Письмо первое // Быть евреем в России...